

Het schilder-boeck

Karel van Mander 1548-1606

HET

Schilder-Boeck

waer in Voor eerst de leerlusti-
ghe lueght den grondt. der
EDELVRY SCHILDERCONST IN
Verscheyden deelen Wort
Vootghe draghen

Daer nae indry deelen t'seuen der
Vernaerde doorluchtighe Schilders
des ouden, en niet warijds

Eyntlyck d'wtlegghinghe op den
METAMORPHOSEON pub. Guldij Naso
ms. Oock daerhoeffens wtbeeldinghe der
figueren. Alse diens tuch en nit den
Schilders Constfeminders en dichters. oock
allen staten van menschen.

Door *Vaxel* van *Mlander* Schilder.

Mander *van*

Mander *van*

Voor PASCHIER VAN WESBVSCH Boeck Vercooper

Tot HAERLEM 1604.

Met Prilegiu

Sonnet,

Aen de leer-lustighe Schilder-jeught.

PLUCKT hier vermakigh nut, o Schilder gheesten jonck,
Een vruchtbaer Lusthof soet, dit Boeck u magh verstrecken:
Comt, siet Picturam hier herbaren, oft verwecken,
En uyt Florencen schoot om hoogh doen menigh spronck:
Door Sielen hoogh begaest, met reyn Godlycke vonck
Des Constbaren verstandts, om haer ten Hemel trecken,
Der welcker Naem en Roem de Doot niet can bedecken,
Ghelyck sy d'abel handt wel doet in haer spelonck.
Al light t'lichaem verrot in't doncker onder sercken,
Ten was de hutte maer huns Gheests, die in hun wercken
Blyckt edel onvergaen, en leven sal eenpaer:
Soo langh als Const by Mensch in weerden yet sal blijven,
Soo langh men Tonghe vindt om spreken, Pen om schrijven,
Leeft loflijck hun gherucht, heerlijck verheven claer.

Een is noodich.

EEN IS NOODICH

EEN IS NOODICH

Als **Natürliche Theologie** (auch: *theologia naturalis* oder **philosophische bzw. rationale Theologie**), wird der Versuch bezeichnet, aus natürlichen Quellen Erkenntnis über Gott zu gewinnen. Mit „natürlichen Quellen“ sind hier vor allem die menschliche Vernunft und die Betrachtung der Schöpfung, insbesondere der mit den Sinnen wahrnehmbaren Welt gemeint. Obwohl von Gott geredet wird, handelt es sich bei der natürlichen Theologie dem Anspruch nach nicht um Glauben und Religion, sondern um die denknerische Durchdringung des Weltzusammenhangs mit wissenschaftlich verantworteter und nachvollziehbarer Methodik.

Den Grondt der Edel vry Schilder-const:

Waer in haer ghestalt / aerdt ende wesen / de leer-lustighe
Jeught in verscheyden Deelen in Rijm-dicht wort voor
ghedraghen.

Door C. V. M.

Exhortatie, oft Vermaninghe / aen d'aencomende Schilder-jeucht.

Dat eerste Capittel.

Hebes spruyten/ Genius Scholieren/
Ghy die hier en daer / in plaetse van schrijven/
Hebt becladdert / en verbult u Dampieren/
Met Mannekens / Scheyen / verscheyden dieren/
Dat ghy nau ledighe plaets' en laet blijven/
Schijnend' of Natuer u voort wilde drijven/
Een Schilder te wesen / soo dat u Ouders
W daer toe aenboeren op lijf / en schouwers.
By ghemeyn oordeel wordt u toeghewesen/
Te zijn een Schilder / t'woort is licht te spreken/

D'Ouders seg-
gen lichtelick,
Iy willen hun
kinders Schild-
ders maken,
doch t'is hun
werck oft in
hun macht
niet.

Maer Schilder / en Schilder / siet / tusschen desen
Lept soo hoch eenen grooten Bergh gheresen/
Dat veel de repse moeten laten steken/
T'is hier niet te doen met Maenden oft Weken/
Maer volcomen Jaren hier toe behoeven/
Meer dat ghy eenich ghemet sult proeven.

Tusschē Schild-
der en Schild-
der light eenē
grootē bergh.

3 Ten waer niet goet datmen u hier aen riede/
Dees Const is self van aenfoetender mijnen/
Licht aen te vatten / elcken te ghebde/
Maer elck sie toe / dat hem niet en gheschiede
Als de simpel Mugghe / verbljdt in't schijnen/

De Schil-fer-
const is aen-
foetich, maer
swaer te leere.

Den Grondt der Edel vry
Schilder-const:
Waer in haer ghestalt, aerdt
ende wesen, de leer-lustighe
Jeught in verscheyden Deelen
in Rijm-dicht wort voor
ghedraghen.

Door C.V.M.

Exhortatie, oft Vermaninghe,
aen d'Aencomende Schilder-
jeucht.
Dat eerste Capittel.

Het Leven
Der oude Antijcke doorluchtighe Schilders / soo wel Egyptenaren / Grieken als Romeynen / uyt verscheyden Schrijvers by een ghebracht / en in Druck uytgegeven / tot dienst / nut / en vermaeck der Schilders / en alle Const-beminders.

Door Charel van Mander, Schilder.

Witfgaders daer aen volghende het Leven der moderne doorluchtighe Italiaensche Schilders.

Desghelijck oock der vermaerde Nederlanders ende Hooghduytschen.

TOT ALCKMAER,

Gedrukt by Jacob de Meester / woonende in de Langhestraet / in de Drukkerij / voor Passchier van West-bulsch / Boeckvercooper / in den beslaghen Bybel / tot Haerlem / Anno 1603.

Het Leven

Der oude Antijcke doorluchtighe Schilders, soo wel Egyptenaren, Grieken als Romeynen, uyt verscheyden Schrijvers by een ghebracht, en in Druck uytgegeven, tot dienst, nut, en vermaeck der Schilders, en alle Const-beminders.

Door Charel van Mander, Schilder.

Ghy gheveysde werpt
Eerst den black wt u ooghe
Mat. 7.4

Fol. 147

Het Leven
**Der Moderne / oft dees-tijt-
sche doorluchtighe Italiaensche
Schilders.**

Beginnende aen de ghene / die d'Edel Schilder-const in dese leste
Eeuwen weder als van der Doot verweckt / oft herbaert / en tot
desen onsen tijdt in Italien hebben gheoeffent / en tot meer
en meer volcomenheyt gebracht / tot groot nut en ver-
maeck der Schilders / en Schilder-
const beminders.

Door Karel van Mander, Schilder, van Meulebeke.

**Het tweede Boeck / van het
Leven der Schilders.**

TOT ALCMAER,

Ghedrukt by Jacob de Meester / woonende in de Langhestraet / in de Dru-
ckerij / voor Passchier van West-busch / Boeckvercooper / in den
beslaghen Spieghel / tot Haerlem. Anno 1603.

Het Leven Der Moderne, oft dees-tijt-
sche doorluchtighe Italiaensche
Schilders.

Beginnende aen de ghene, die d'Edel Schilder-const in dese leste
Eeuwen weder als van der Doot verweckt, oft herbaert, en tot
desen onsen tijdt in Italien hebben gheoeffent, en tot meer
en meer volcomenheyt gebracht, tot groot nut en ver-
maeck der Schilders, en Schilder-
const beminders.

**Het Leven der Doorluch-
tighe Nederlandtsche/ en Hoogh-
duytsche Schilders.**

*By een vergadert en beschreven, door Carel van Mander
Schilder.*

**Alles tot lust/ vermaeck / en nut der Schilders/ en Schil-
der-const beminders.**

TOT ALCKMAER,

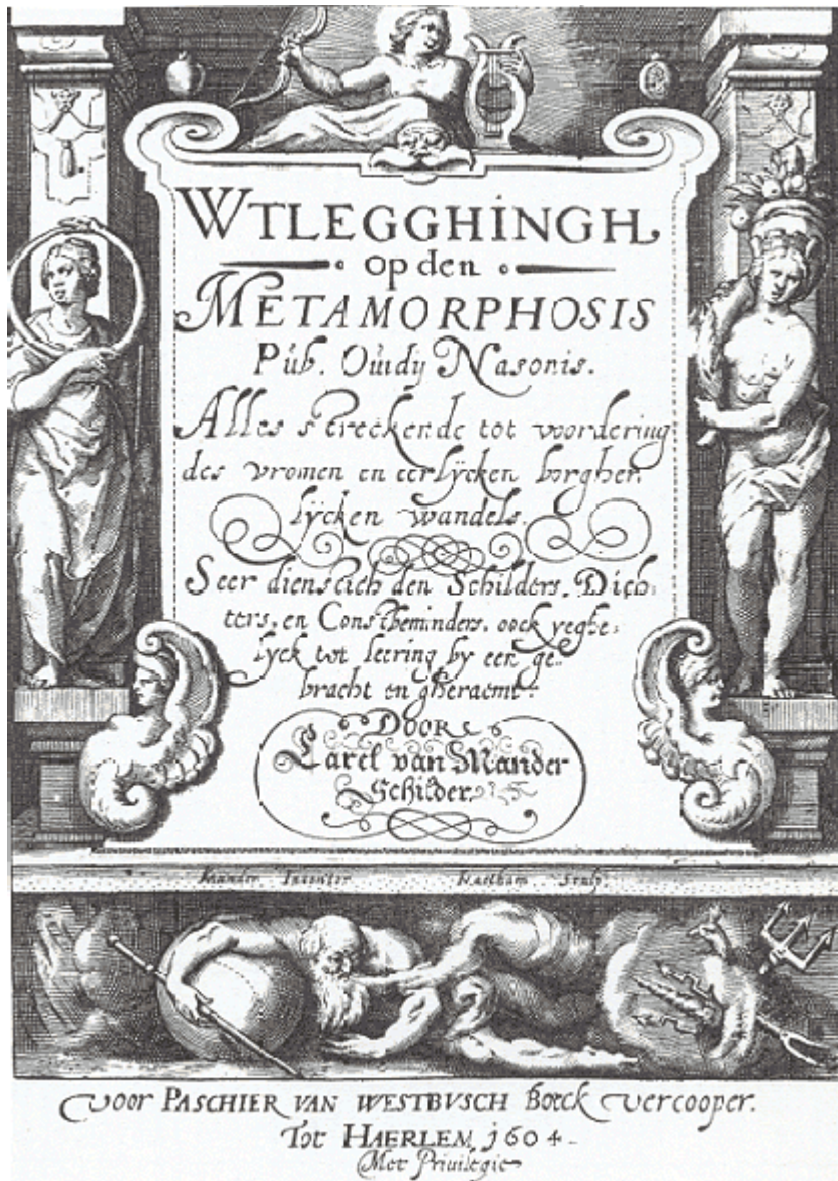
**Ghedrukt by Jacob de Weester / vooz Passchier van West-
buisch/ Boeckvercooper/ woonende in den bellaghen Wybel/
tot Haerlem. Anno 1604.**

**Het Leven der Doorluch-
tighe Nederlandtsche, en Hoogh-
duytsche Schilders.**

***By een vergadert en beschreven, door Carel
van Mander
Schilder.***

**Alles tot lust, vermaeck/en nut der Schilders/
en Schilder-const beminders.**

Fol. 423 -641

**Wtlegghingh
 op den Metamorphosis
 Pub. Ouidij Nasonis.**

Alles streckende tot voordering des
 vromen en eerlijcken borgher-
 lijcken wandels.

Seer dienstich den Schilders, Dich-
 ters, en Constbeminders, oock yeghe-
 lijck wt leering by een ge-
 bracht en gheraemt.

Fol. 1-122

**Abtbeeldinge der Figure-
ren: waer in te sien is/ hoe d' Heydenen hun
Goden uytghebeeldt/ en onderschepden hebben : hoe d' Egypt-
sche pet betepckenden met Dieren oft anders/ en eenighe
meeninghen te kennen gaben/ met noch meer
omstandigheden.**

**Alles leer nut den vernuftighen Schilders/ en oock Dichters/
hun Personnagien in vertooninghen/ oft anders/
toe te maken.**

**By een ghebracht en gheraemt/ door C. van Mander,
Schilder.**

TOT ALCKMAER.

**Ghedrukt by Jacob de Meester/ Door Passchier van West-
busch/ Boeckvercooper/ woonende in den beslaghen Wybel/
tot Harlem. Anno 1604.**

Indeling Grondt (leerdicht)

Hoofdstuk 1 - 7

1. *Exhortatie*, oft Vermaninghe, aen d'Aencomende Schilder-jeucht.
2. Van het teyckenen, oft Teyckenconst.
3. *Analogie Proportie*, oft maet der Lidtmaten eens Menschen Beeldts.
4. Van der *Actitude*, welstandt, ende weldoen eens Beelts.
5. Van der Ordinanty ende Inveny der Historien.
6. Wtbeeldinghe der Affecten, passien, begeerlijkheden, en lijdens der Menschen.
7. Van de Reflecty, Reverberaty, teghen-glans oft weerschijn.

Hoofdstuk 8-14

8. Van het Landschap.
9. Van Beesten, Dieren, en Voghels.
10. Van Laken oft Draperinghe.
11. Van het Sorteren, en byeen schicken der Verwen.
12. Van wel schilderen, oft Coloreren.
13. Van der Verwen oorsprong, natuere, cracht en werckinge.
14. Bediedinghen der Verwen, watter mede beteyckent can worden.

Licht

Oock gulden, oft silveren schalen, vassen
Claer doorschijnich ijs, en gheschoncken
glasen

Met wijn, die t'amlaken weerschijnich
smetten,

Op al dit hebben de Schilders te letten.

53 Aen noch veel meer dinghen, sietmen
expresse

Glansen en schijnen teghenslaen en keeren,
Ghelijck daer van elcke bysonder lesse,

Aen de Natuere, der Schilders Meestresse,

Met vlijtighen opmercken is te leeren,
Hoe glansende Visschen, Tennen en eeren,
Malcander de Reverberaty deelen,
Exempel in langhe Piers tafereelen.

Tusschen hoogh' Eycken, daer geen Son mocht
commen,

Hier in de binnenste schaduw ghedoken,
Was ruymte tot een coel woonstgen ontloken,
Onder tacken en bladeren soo dichte,
Geen Son en mochter in, noch min ghesichte.

60 Een bevallijck bedde, dat elck mach lusten,
Maken de teeder cruydekens in desen,
Die den moeden, verhitten, ongheblusten,
Hier comende soet aenlocken om rusten:
Dus den Schilders en dient niet gantsch
mispresen,

Poetelijcke ghedichten te lesen,*

Want veel dinghen, die tot t'schilderen
strecken,

Cant hun inbeelden, leeren, en verwecken.

Kleur betekenissen

De suyver Waerheynt van oprechten wesen*_
Wort al in't **wit** ghecleedt, en boven desen
In wit d'onnoosel leucht, Vrouwen oft
maeghden
Te sien ghecleedt, oyt ons ooghen behaeghden.
24 Ghelijck in den Schilden t'**Gout** schoon en
gloedich
Eeldom en hoocheyt can te kennen gheven,*_
t'**Silver** puerheynt en gherechticheynt goedich,
Beteyckent t'**Root** hoocheynt, en coenheynt
moedich,
Het **Blaeuw** trouwheynt, en wetenschap
bedreven:
t'**Groen** schoonheynt, goetheynt, en vreucht, daer
beneven
t'**Purper** overvloet, Gods en s'Menschen jonste,
t'**Swart** slechtheynt, en druck, die in't hert heeft
wonste.
25 Twee metalen, Silver en Goudt met namen,*_
In wapenen der Edelen en connen
Alleen niet bestaen, desghelijcx betamen
De verwen niet sonder metalen t'samen:

Onder de Planeten is by der **Sonnen**
t'Goudt gheleken, en by de **Mane** connen*_
Wy t'Silver verstaen, en **Mars** by het roode,
By Purper **Mercury**, der Goden bode.
26 By het Blaeuw **Iuppiter**, **Venus** by t'groene,
t'Swart by den droeven **Saturnus** gheleken:
Aldus mach men oock verghelijcken coene,
Van den Sondagh af, in ghelijcken doene,
Met dees Verwen, al de daghen der weken,*_
Oock **de seven Deuchden**, sonder ontbreken,
t'Ghelooove by t'**Goudt**, Hope goedertierich*_
By t'**Silver**, by t'**Roode** de Liefde vierich.
27 *Iustitia* by **Blaeuw** Hemelsch vercoren,
By t'**Groene** Sterckheynt, om volherden statich,
De Wijsheynt by **Swart**, zedich in't orboren,
Twee verwen, die den naem hebben verloren,
Vermengt in een, t'**Violet incarnatich**,
Ghelijckt Ghetempertheynt in't wesen matich:
Oock by dees Verwen ghelijcktmen de seven
Ouderdommen van dit menschlijcke leven.

Algemeen

7 Deugden

Goud = hoogheid;

geloof (*fides*)

Zilver/wit = zuiverheid/ de waarheid

hoop (*spes*),

rood = hoogheid/moed/dapperheid;

liefde (*caritas*)

groen =schoonheid/goedheid/vreugde;

fortitudo, standvastigheid;

Blauw = trouw en wetenschap;

justitia; rechtvaardigheid

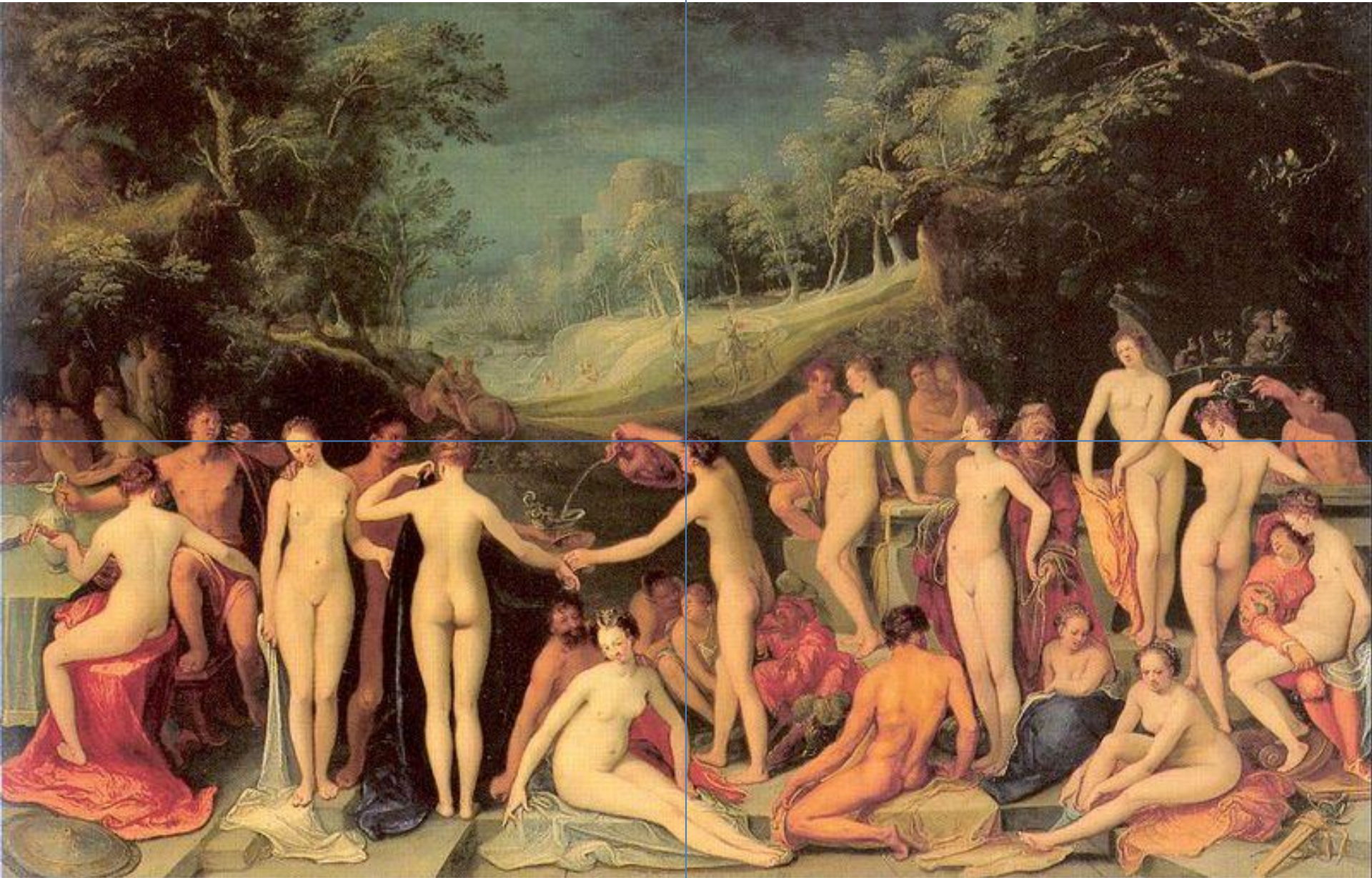
zwart = zwaarmoedigheid

prudentia, wijsheid, zedigheid;

purper = overvloed (goddelijke gunst)
(donker violet)

violet (vleeskleur) = *temperantia*
(mengkleur) de stocijnsche
deugd bij uitstek

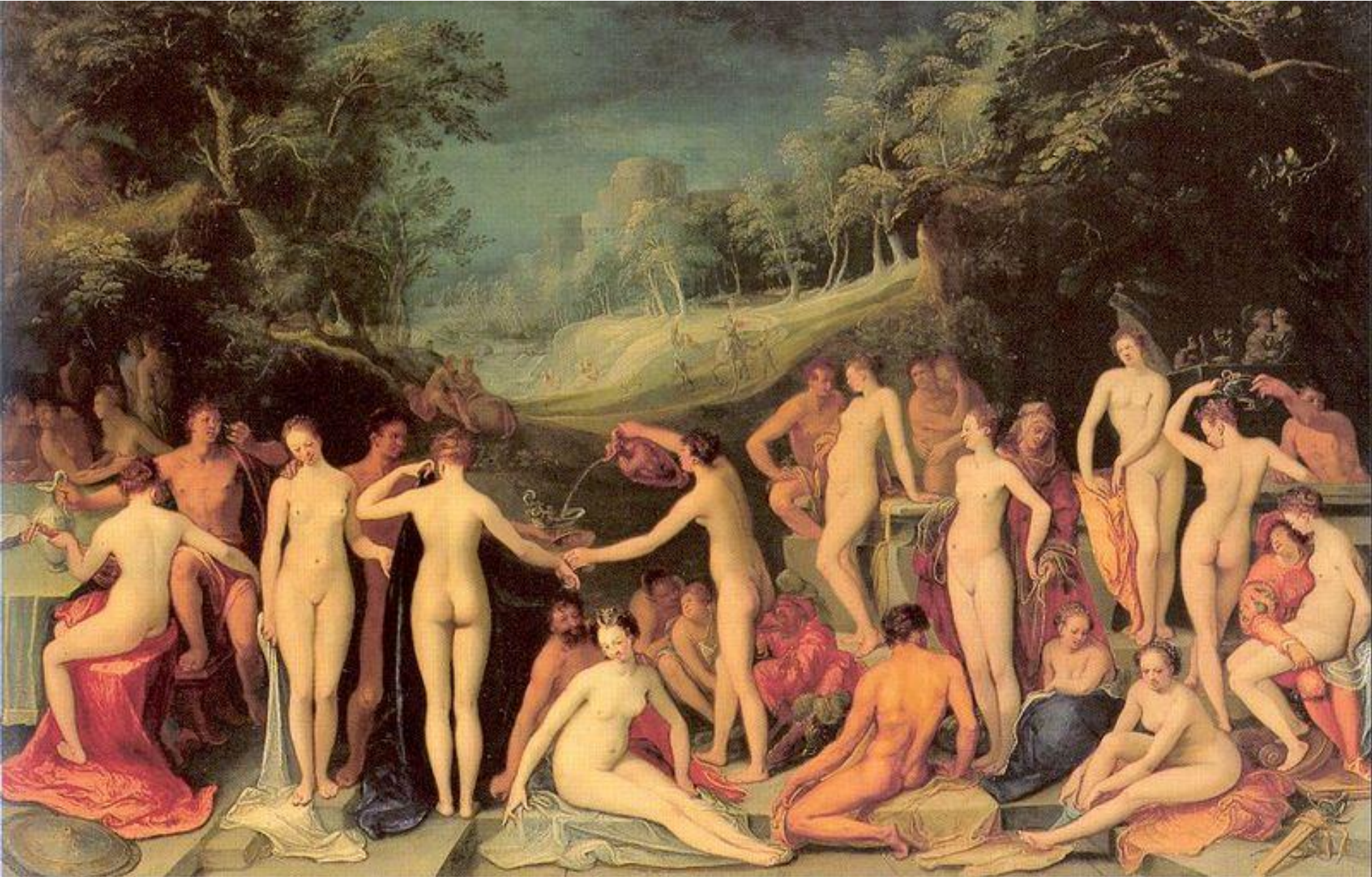
De Tuin der liefde

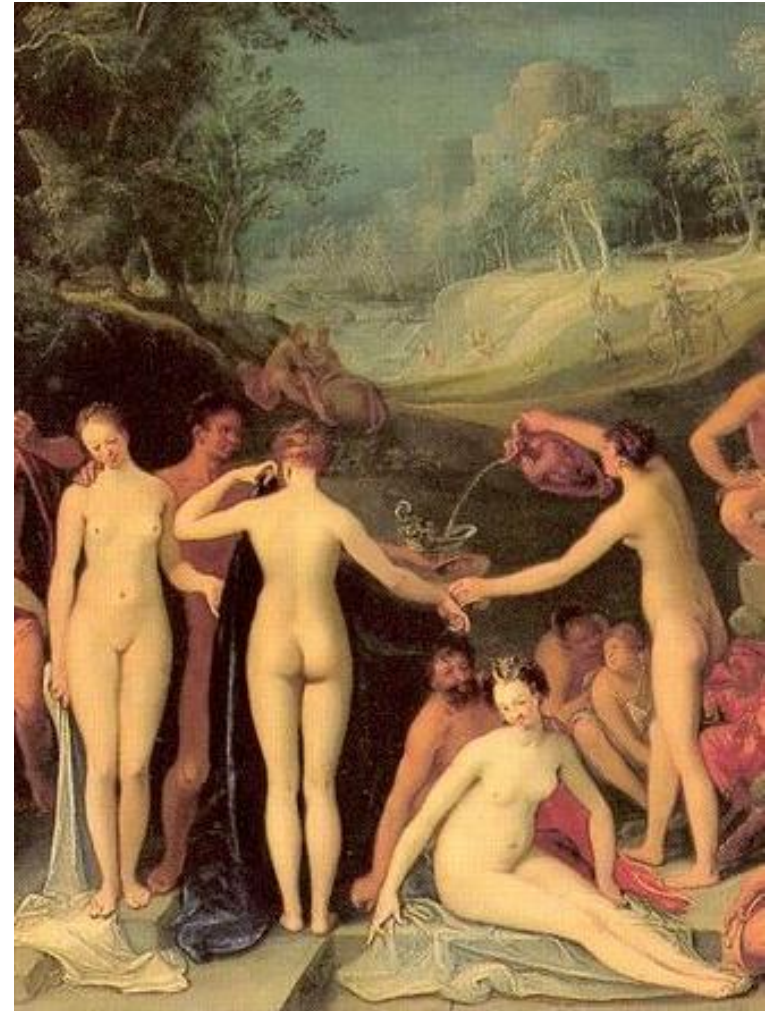
Karel van Mander, 1602, Hermitage, St. Petersburg

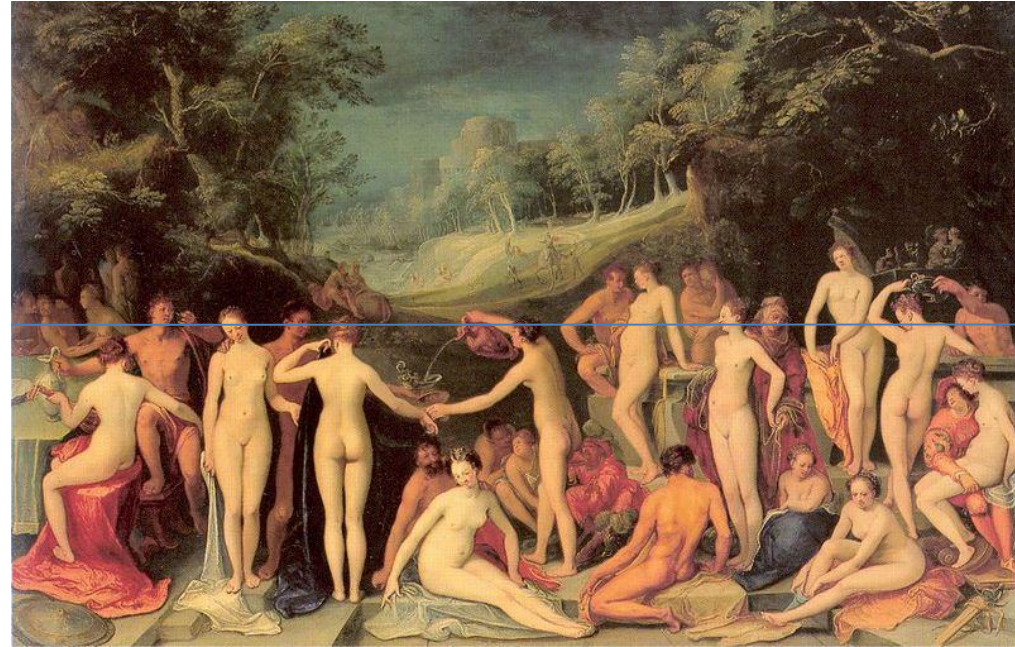
De Tuin der liefde? Welke kleuren ontbreken?

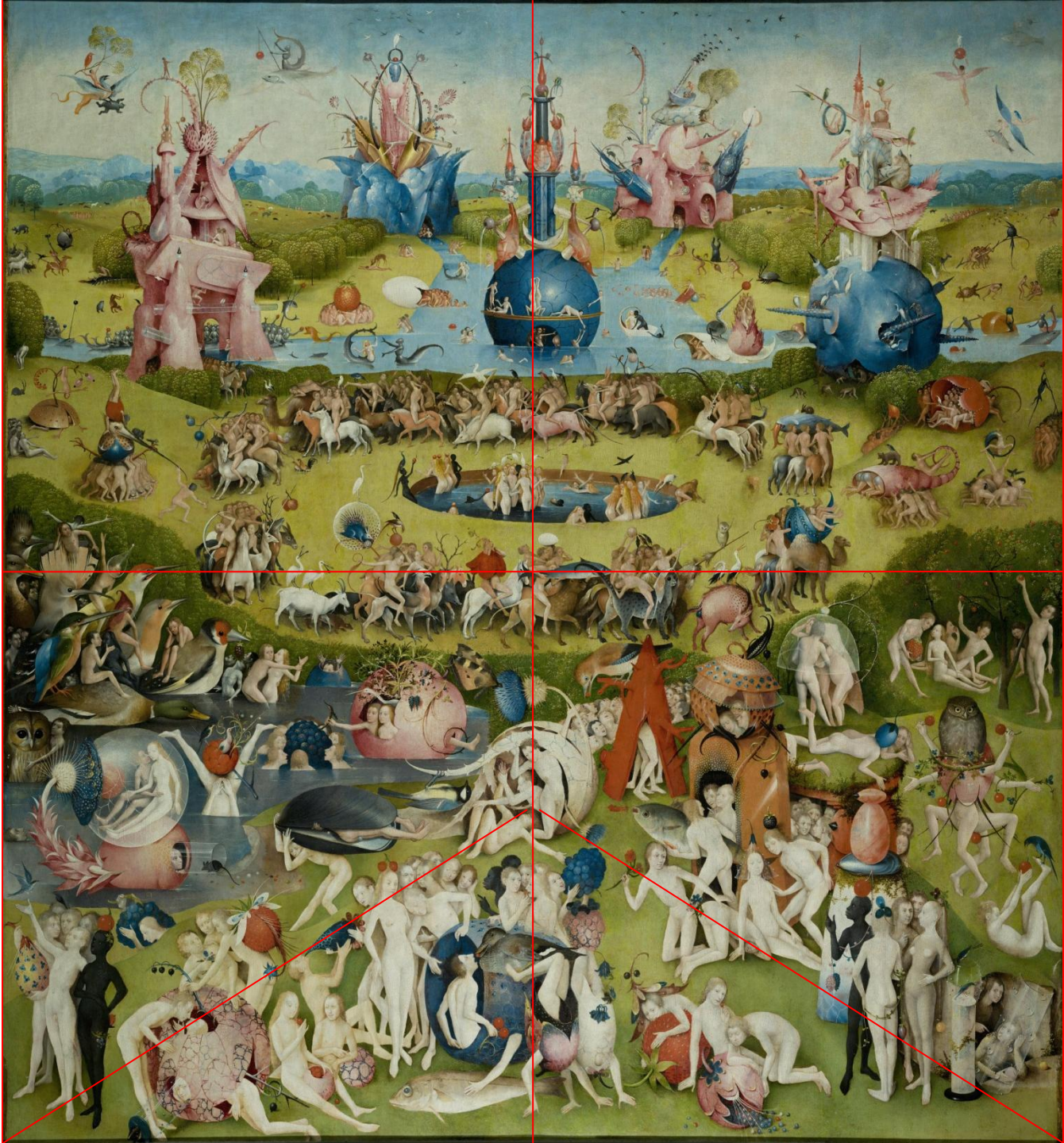
Tuin der Lusten, Bosch en Van Mander

Tuin der Lusten, Bosch en Van Mander

Wie sal verhalen al de wonderlijcke oft seldsaem versieringhen, die *Ieronimus Bos* in't hooft heeft ghehad, en met den Pinceel uytghedruckt, van ghespoock en ghedrochten der Hellen, dickwils niet alsoo vriendlijk als grouwlijk aen te sien.

Geen evenwichtige verdeling van de figuren
Wel evenwicht door de natuur

Dans om het gouden kalf

**Bediedinghen der Verwen, watter mede beteyckent can worden.
Het veerthiende Capittel.**

Conversatie waarover?

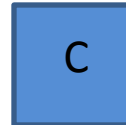
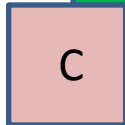

Conversatie waarover?

C

***Fides, Spes en Caritas kunnen niet met Justitia spelen
Prudentia centraal tussen Fortitudo en Temperantia***

***'Rechtvaardigheid
houdt vree door
evenwicht'***
(Vondel)

HOE?

Conversatie waarover?

Trouwe liefde in een huwelijk

Zalig de man die standvastig is in de verzoeking, want wie de proef doorstaat, ontvangt de kroon des levens, zoals God heeft beloofd aan iedereen die hem liefheeft (*Jacobus 1.12*).

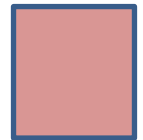
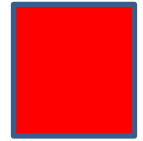
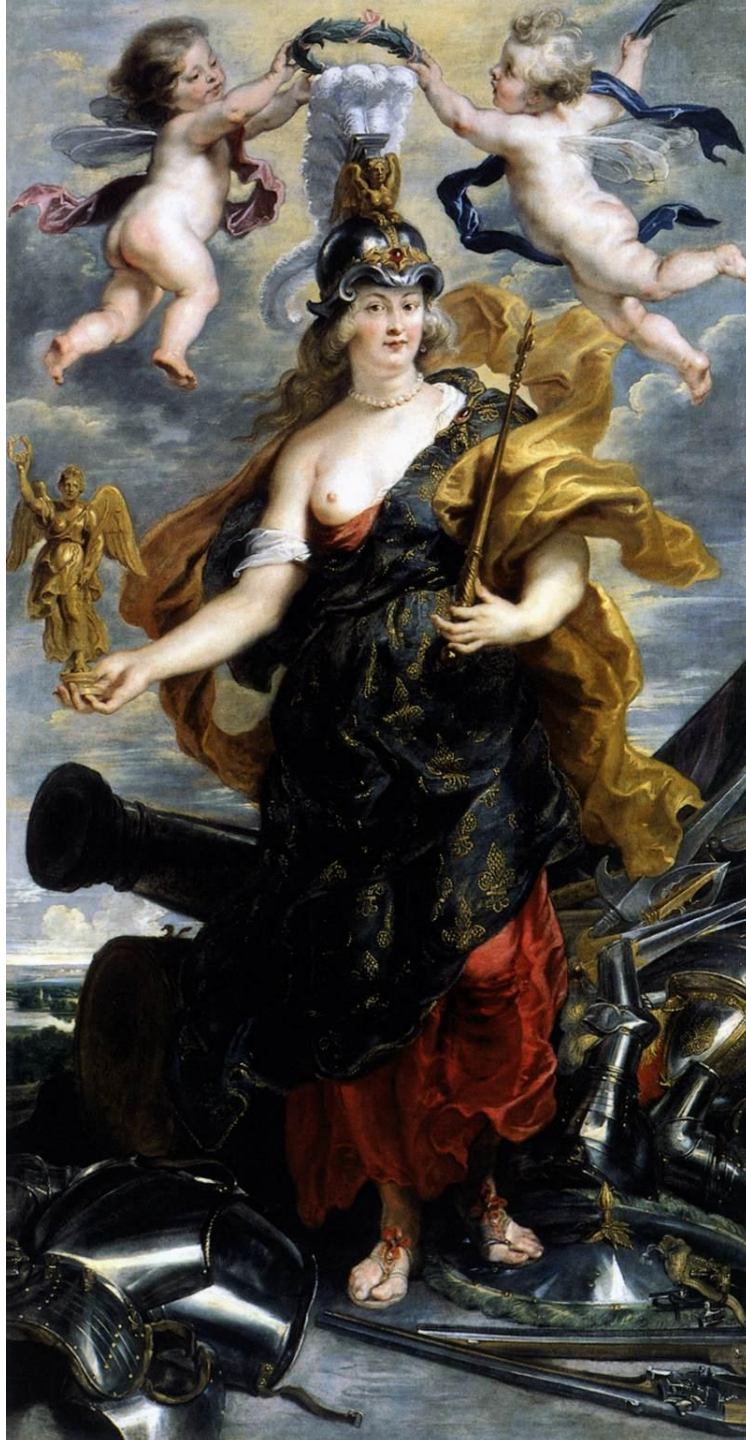

Rembrandt, Bellona, 1633

Gematigd Geloof met de mantel van *Justitia*

Rubens, Bellona,
1621-1625

Rembrandt, Bellona, 1633, Metropolitan Museum of Art met het geroofde schild van Perseus

Andromeda, 1630/33 Mauritshuis wacht te vergeefs op Perseus

De Ganymedes van Rubens en Rembrandt

1636 1635

Karel van Mander uitleg van Ganymedes

By *Ganymedes* wort verstaen, de **Menschlijcke Siele**, de ghene, die alderweynichst met de lichaemlijcke onreynicheden der quade lusten is beveleckt: dese wort van Gode vercoren, en tot hem ghetrocken. En ghelijck als Godt altijd dorstigh en begheerigh is nae de wijsheyt, oprechticheyt, sachtmoedt, en verslaghentheyt, en ander deughden, oft schoonheden der Sielen: soo neemt hy haer inwendighe wercken in den Menschen aen, als lieflijcken *Nectar*, oft Goden dranck. Dus mogen wy leerlijck verstaen, d'ontschakinge van *Ganymedes*, die uytnemende schoon, **zijn Ouders vroegh ontstorf**, en daerom ontrooft te zijn was versiert. Also zijn alle oprechte wijse Menschen, hun Sielen oft ghedachten zijn van der Aerden opghetoghen, in de Hemelsche en Godtlijcke dinghen onledigh wesende: want Godt verkiest tot zijnen dienst, **die van oprechten ghemoede hem volcomelijck toeghedaen, en overgegeven zijn hem te ghehoorsamen.**

80 AND. ALC. EMBLEM. LIB.

In Deo letandum.

XXXII.

Ganymedes als **onnozele ziel**, in: *Emblemata* van Andrea Alciati, 1534 (a),
Ganymedes als de **menselijke ziel** op de rug van Jupiter, Guilio Campagnola, 1500-1505 (b);
Ganymedes als **Waterman** *alias* Lodewijk XIII.

n.b. γανυμαι = γηθεω; fut. γανυσεται, hij zal stralen/schitteren

VRIT ET IRRIGAT

1619, 10 jaar!

Ganymedes alias de kardinaal-infant Ferdinand

1636 1634

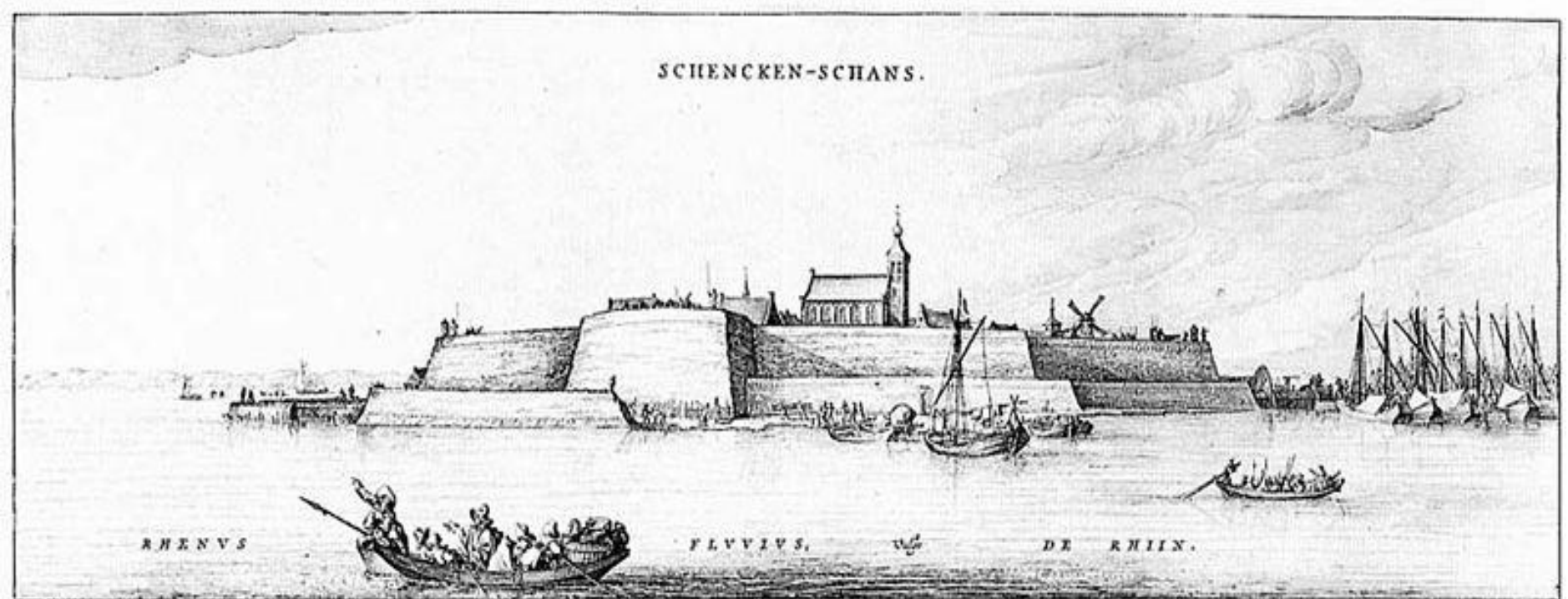
Filips IV doet Ferdinand uitgeleide

SCHENCKEN-SCHANS.

RHEENV

FLUVIVS.

DE RHIEN.

De Danaë van Rubens en Rembrandt

Dese Fabel van *Perseus* is overvloedigh van sin-
rijcke beduydenissen (Karel van Mander)
Danaë staat symboolvoor twee hoofdzonden:
Hebzucht (*Avaritia*) en Wellust (*Luxuria*)

Karel van Manders uitleg van Danaë De klassieke traditie

Begeerte naar rijkdom smoort elke deugd.
Hebzucht maakt vrouwen wellustig

Het goud van Jupiter maakt Danae symbool
van *Avaritia* (Hebzucht) en *Luxuria* (Wellust),
twee van de 7 hoofdzonden.

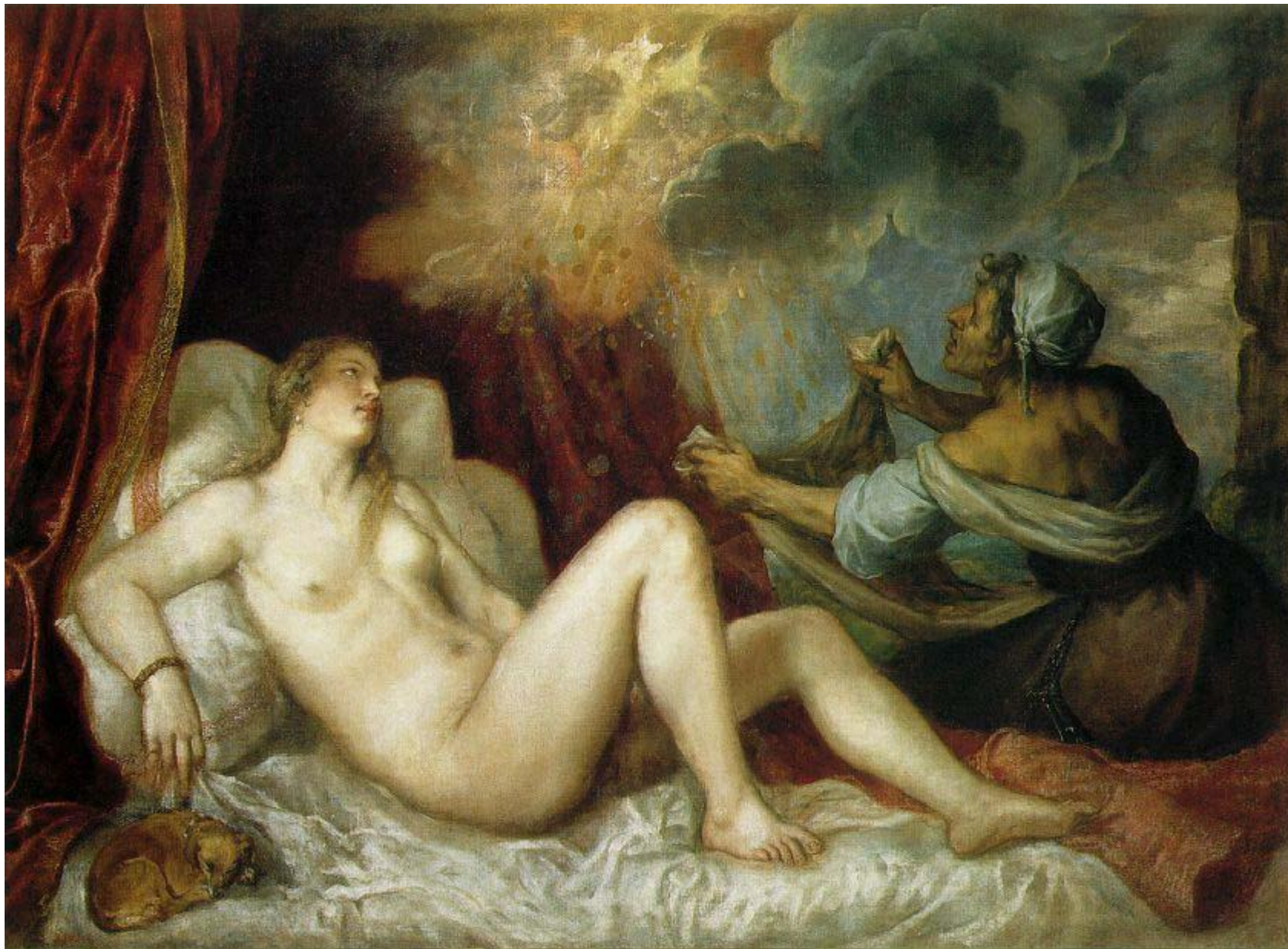
De andere zijn *Superbia* (Hoogmoed), *Invidia*
(Jaloezie),
Gula Onmatigheid), *Ira* (Woede en) *Acedia* (Luiheid)

De Middeleeuwse traditie

Jupiter is God, Danaë is Maria, de Moederkerk,
en Perseus, het kind dat verwekt wordt, is Jezus, de verlosser

Titiaan, 1554 *Wellust en Hebzucht of Maria met Anna*

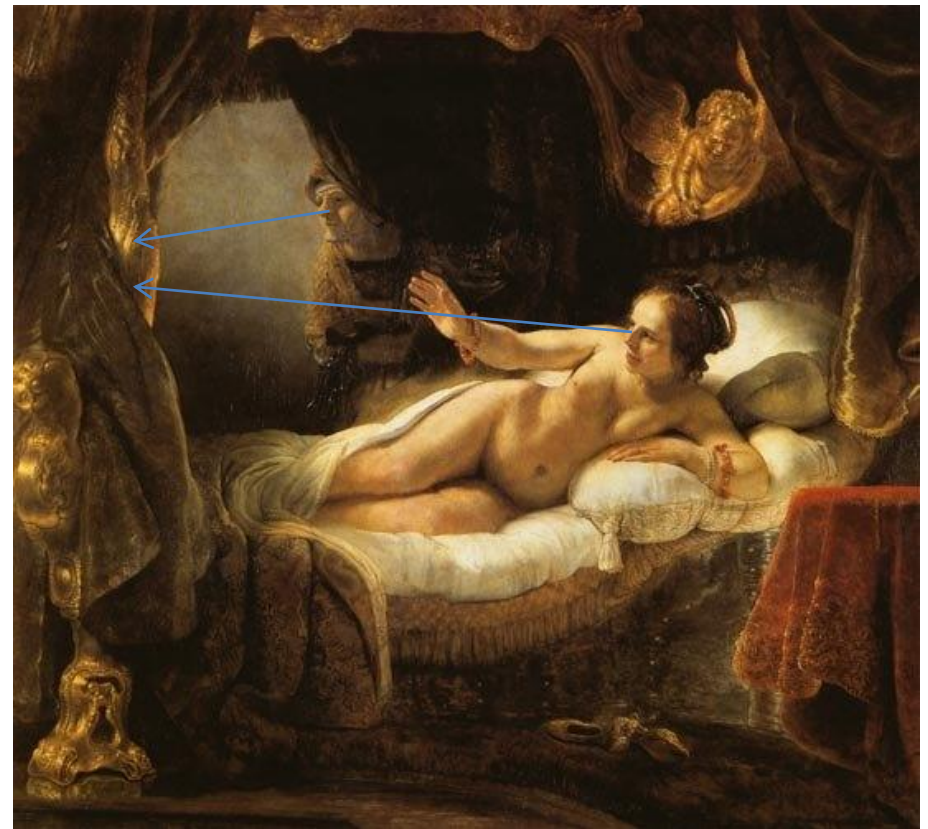

Geen verlosser in zicht

ca. 1635

N.B. de bedekte voeten

1636

Bly, door slaverny bedekte vrede & vrijheid

Embleem 14 *Amissa libertate laetior* (Ik word blij door de opgegeven vrijheid ,
Cats Sinne- en Minnebeelden, 1627

1636
en
1643

Botticelli

Rubens, ca. 1614

Opdraght Aen de Heilige Maeght (Vondel)

Wie zal ick best mijn Maeghdepalmen wyden?

Wie beter dan de Hemelkoningin*?

*Regina caeli, titel van Maria

Wat Geest blaest my dit Kerckorakel in?

O Phoenixmaeght! o *Moeder van 't verblyden**!

*Causa nostrae laetitiae

...

Ghy spant de kroon, o puickkroon aller vrouwen!

De loftrompet van uw benijde Faem

Vult hemel aerde en zee, met uwen naem;

20 Een naem, waer in wy Christus kercken bouwen.

Vw tittel* blinckt, in 't voorhoofd** zijner kercken

*tittel, naam ** gevel

....

Hoe wemelden de Geesten, die vast drongen,

Te Nazareth, om **uwe Bruiloftscel!**

Hoe bloo, hoe heusch ontfingt ghy Gabriël!

Wat bruilofts-liet hebt ghy hem nagezongen!

65 Een vlam ontstack terstont uw bruiloftskamer.

Godts Geest, een kracht, **een Duif van 't hemelsch**

dack

Omhelsde en kuste uw kuisheit, zonder vlack*;

*vlek, onbevlekt

Die dronck het Woort. geen daeuw drupt aengenamer

Op 't leliblat. hoe wiert u toen te moede!

70 Schaemroode ziel*, Gods wellust, hemelbruit.

*maagdelijke schroom

Vw Bruigom leide u Godts geheimnis uit

Tweemaal Maria Hemelkoning

1643